

NICK HULS

Zaak c 03/2006 HR is gesloten, het debat gaat door¹

INLEIDING

Rechtssociologie bestudeert recht in de maatschappelijke context. In het eerste deel van mijn bijdrage probeer ik de Kelly-zaak in maatschappelijk perspectief te plaatsen. In het tweede deel zal ik ingaan op drie rechtssociologische thema's:

- de mogelijkheden en beperkingen van civiele procedures,
- de rechtspolitieke impact van het burgerlijke aansprakelijkheidsrecht,
- slachtofferschap en de monetarisering van menselijke verhoudingen in de risicomaatschappij.

MAATSCHAPPELIJKE CONTEXT

Als geïnteresseerde leek in de problematiek rond de Kelly-zaak, heb ik gedurende de weken die voorafgingen aan het symposium op 20 mei, met meer dan gewone belangstelling de mediaberichten over leven en dood gevolgd. Ik vond vier relevante elementen voor een maatschappelijk duiding van het *Kelly*-arrest.

Terri en Kelly: conservatieven willen verandering

In Amerika is het geldend recht inzake abortus en euthanasie niet populair bij veel conservatieve kiezers. Zij zien dit als nefaste overblijfselen van de liberale agenda van het *Warren Court*. Op 21 maart tekende president Bush een wet met het doel de gevolgen van een rechterlijk vonnis inzake

het beëindigen van het leven van Terri Schiavo, een langdurig zieke vrouw, te doorkruisen. Bij de ondertekening verklaarde hij:

*'I will continue to stand on the side of those defending life for all Americans, including those with disabilities.'*²

De machtigste man ter wereld is in staat om een eind maken aan het regime van een zwaar bewapende dictator in Irak, maar zijn interventiepoging in het rechterlijk domein stuitte op de onneembare wal van de *separation of powers*. Eind maart werd de kunstmatige voeding van Terri beëindigd conform de wens van haar echtgenoot, maar tegen de wil van haar ouders. Het commentaar van de *Osservatore Romano*, de officiële krant van het Vaticaan: 'De doodstrijd van Terri is de doodstrijd van de mensheid.'³

Ook in ons land bestaat er onvrede over de liberale rechtstoestand rond leven en dood. In verband met de Kelly-uitspraak roepen hooggeleerden de wetgever op om *wrongful life-claims* te verbieden. De civilist Kortmann en de medisch ethicus J.P. Wils, beiden verbonden aan de Radboud Universiteit in Nijmegen, hebben zich in deze zin uitgelaten.^{4 5}

De laatste tijd neemt de betekenis van religie in het publieke domein toe. Zeker bij vragen over leven en dood laten religieus geïnspireerde critici zich niet overtuigen door een rationeel-zakelijke argumentatie en verwijzing naar de bestaande jurisprudentie. De conservatieven willen op dit punt geen behoud van de status quo, maar verandering!

Van de dokter naar de rechter

Eind april berichtte Medirisk, de schadeverzekeraar van driekwart van alle Nederlandse ziekenhuizen, dat zowel het aantal als de omvang van de claims was toegenomen.⁶ Als oorzaken werden genoemd: overspannen verwachtingen van patiënten, stijging van het aantal verrichtingen en

de toegenomen professionaliteit van de letselschadeadvocatuur. De meeste claims betreffen verkeerde inschattingen van bijv. radiologen. De scans tonen steeds meer belten, en dat leidt er toe dat er ook steeds meer over het hoofd kan worden gezien, terwijl de MRI scan een keihard juridisch bewijs oplevert.

Voor de Rechtbank Den Bosch hielden advocaten half april hun slotpleidooien in de Implanon-zaak waarin 15 vrouwen een procedure hebben aangespannen tegen fabrikant Organon en hun huisartsen, omdat zij zwanger waren geraakt ten gevolge van de verdwijning van een anti-conceptiestaaftje.⁷ Onduidelijk is of het staaftje niet in het product zat, of dat de artsen het niet juist hadden ingebracht. Volgens August Van, de letselschadeadvocaat van de moeders, moeten de artsen en Organon bewijzen dat ze niets verkeerd hebben gedaan, een ware *probatio diabolica!*

De vrouwen beraden zich nog over de vraag wat een volgende stap zal zijn: vergoeding van de kosten van opvoeding, of de psychologische schade die ze hebben opgelopen door de abortus. Een derde vrouw deelt de NRC mee dat ze nooit naar de rechter was gegaan, als de dokter en Organon haar excuses hadden aangeboden. 'Het gaat er om een beetje erkenning te krijgen.' Weer een andere vrouw gaat het om de algemene preventie, ze wil voorkomen dat dit andere vrouwen overkomt.

Verschillende medische deskundigen hebben hun licht over deze zaak laten schijnen, o.a. een epidemioloog over de vraag of er echt geen kans was op zwangerschap, en ook was er wetenschappelijke strijd over de vraag of het staaftje door het lichaam kan worden afgestoten, dan wel uit de injectienaald kan vallen.

Ook in de Kelly-zaak speelde dit aspect: naarmate medici meer kunnen, (in casu een prenataal onderzoek) is de kans groter dat ze fouten maken,⁸ en dat leidt al gauw tot aansprakelijkheid, ook voor 'oorzaken' (de genetische afwij-

king van Kelly) waar de arts niets aan kan doen. Dit geeft de professionals een ongemakkelijk gevoel,⁹ en dit raakt aan de vrees voor *defensive medicine*.

Solidariteit en de invloed van verzekeraars

Sinds vruchtbaarheidsbehandelingen in Nederland niet meer volledig worden vergoed door de verzekeraars, ontstaat er volgens IVF-deskundigen ‘regionale discriminatie’. Allochtone vrouwen wijken uit naar het buitenland, waar meer embryo’s worden teruggeplant, wat in Nederland voor een te groot risico wordt gehouden. Dit heeft uiteraard gevolgen in Nederland, als dit zou leiden tot medische kosten.¹⁰

Kosten spelen ook een belangrijke rol bij de verkrijgbaarheid van de beste medicijn voor ernstig zieke patiënten, bijv. Alimta tegen asbestkanker. Het geld dicteert de middelen en de pas aan de EUR benoemde hoogleraar geneesmiddelenbeleid Steenhoek spreekt van ‘postcode geneeskunde’ vanwege de grote regionale verschillen tussen ziekenhuizen en verzekeraars.¹¹ En dit verdraagt zich uiteraard slecht met een voor ieder gelijkkelijk geldend recht op gezondheid.

Drie medisch ethici van de EUR betoogden onlangs dat mensen in een liberale samenleving recht hebben op een ongezond leven. Zij verwijten minister Hoogervorst, die maatregelen wilde nemen tegen mensen die er ‘maar op los leven’, dat hij de solidariteit tussen zieken en gezonden ondermijnt en dat hij op dat punt de meerderheid van de bevolking tegen zich heeft.¹²

De vraag of de kosten die voortvloeien uit de zorg voor meervoudig gehandicapte kinderen door de ouders of door de gemeenschap moeten worden gedragen, speelt ook in de Kelly-zaak.¹³

De kwaliteit van leven en niet-leven

Maar ook de definitie van de kwaliteit van het leven en de beleving van handicaps kan behoorlijk verschillen.¹⁴ Op

15 mei 2005 vertoonde de NCRV een BBC-documentaire over twee dove ouders Paul en Claire, die niets van medische ingrepen willen weten en hopen dat hun eerste kind net zo doof zal zijn als zijzelf.¹⁵ Ook Nieuwenhuis maakt melding van een Amerikaanse casus waarin een homoseksuele vrouw die met behulp van een zorgvuldig geselecteerde dove donor het leven heeft geschonken aan een dove zoon. Doofheid is volgens haar geen handicap, maar bepaalt de identiteit van een trotse minderheid. Kan haar zoon de moeder straks aanspreken? Deze Leidse civilist wil de honorering van een dergelijke claim niet uitsluiten.¹⁶

Een van de grote filosofische puzzels bij *wrongful life-claims* is de onmogelijke vergelijking tussen de kosten van levensonderhoud en verzorging van een reëel bestaand persoon met die van een niet bestaand persoon. In de woorden van Piret: ‘Sterven is een ervaring van het leven, maar van de dood en de niet-existentie hebben wij mensen geen ervaring.’¹⁷

Op dit terrein hoort men soms dan ook de vreemdste argumenten. In het laatste nummer van *Rechtsfilosofie en Rechtstheorie* zegt de bioeticus John Harris: ‘Fine, then give them a gun’ tegen indieners van een *wrongful life-claim* die stellen: ‘I wish I had not been born’. Hij legt tevens de relatie met *assisted suicide*.¹⁸

Maar ook het debat over euthanasie bij baby’s is hier relevant.¹⁹ *The Lancet* van 9 april bevat een artikel waaruit blijkt dat zowel in Vlaanderen als in Nederland illegaal een einde wordt gemaakt aan de levens van doodzieke baby’s (met hersenbloedingen, onoverkomelijke longafwijkingen en erfelijke aandoeningen),²⁰ in weerwil van het wettelijk verbod op actieve levensbeëindiging bij pasgeborenen. Een verschil tussen de Belgen en Nederlanders in dit opzicht zou zijn dat bij ons het zelfbeschikkingrecht van de patiënt centraal staat en er in België meer ruime is voor paternalisme. Daar accepteert men eerder dat het bijvoorbeeld om barmhartigheid kan gaan, aldus prof. Deliens,

een van de onderzoekers.²¹ Er gaapt een kloof tussen *law in the books* en *law in action* bij dit type medische handelingen.²²

TYPERING VAN DE CONTEXT

Aan de Kelly-zaak zijn verschillende politieke, filosofische, juridische, ethisch-godsdienstige en economische aspecten te onderkennen. In een *wrongful life*-discussie strijden verschillende ‘soorten van gelijk’ om de voorrang en het is daarom niet eenvoudig normatieve consensus te bereiken.²³

Harde en zachte krachten botsen op elkaar. Tot de harde krachten reken ik de economische noodzaak om de kosten van de gezondheidszorg beperkt te houden, en de *drive* vanuit de medisch-technologische wereld om voortdurend nieuwe middelen en technieken op de markt te brengen en toe te passen. De verdelingsvragen die hier uit voortvloeien zijn indringend en zeer omstreden: hoe solidair zijn we met elkaar? Welke risico’s worden geïndividualiseerd en welke kosten worden collectief gedragen?

De ethische krachten lijken misschien zwakker dan de economische, maar ze zijn niet zonder politieke betekenis. Mensen vragen zich af in wat voor maatschappij zij hun kinderen ter wereld brengen en hoe zij zullen leven en sterven. Ook is het gezag van dokters in levensbeschouwelijke en godsdienstig geladen kwesties niet vanzelfsprekend meer.

Al dit soort vragen rijzen. Laten we daarom nu bezien wat de antwoorden zijn van onze hoogste rechter.

De operationele geslotenheid van het rechterlijk oordeel

Na mijn verkenning van enkele brede maatschappelijk discussies, voeren de conclusie van procureur-generaal Hartkamp en het arrest van de Hoge Raad ons naar de beperkte wereld van het civiele aansprakelijkheidsrecht.

Het eerste dat opvalt in de arrest is dat de Hoge Raad de kwestie beperkt tot concrete rechtsvragen. Achtereenvolgens wordt een aantal juridisch technische kwesties nagelopen, de grondslag van het vorderingsrecht, het causaal verband tussen de beroepsfout en de schade, de toerekening van de schade (alle kosten of slechts de meerkosten) en de immateriële schade.

In een betoog waarin de relevante artikelen uit het BW en de eerdere jurisprudentie de ankerpunten zijn, concludeert de Hoge Raad dat het LUMC voor alle schade aansprakelijk is.

Deze pragmatische aanpak werd gesuggereerd in de conclusie van PG Hartkamp, die (onder 12) stelt dat de begrippen *wrongful life* en *wrongful birth* onvoldoende onderscheidend vermogen hebben. Hij spreekt daarom liever van schadevergoedingsvorderingen van de verschillende betrokkenen.

Hier vindt een eerste vertaling – of zo men wil herdefiniëring – van het probleem plaats. We verlaten het rechtsfilosofische, morele en politieke domein en we betreden de fascinerende wereld van het civiele aansprakelijkheidsrecht, met zijn eigen onomstreden kernbegrippen als causaliteit, toerekening, het onderscheid tussen immateriële en affectieschade, een heersende leer (veelal vertolkt door dezelfde Hartkamp in zijn rol van bewerkster van de *Asser*-serie, bijv. onder 39), eerdere jurisprudentie over het niet teruggeplaatste spiraaltje en vooral de vergelijking met andere gevallen.²⁴

Hier wordt de hellend vlak argumentatie als het ware

omgekeerd. Het LUMC krijgt van Hartkamp (Conclusie onder 14 en 15) te horen dat de hellend vlak argumentatie al is weerlegd door de Hoge Raad in het arrest van 1997. Het onderhavige geval verschilt weliswaar iets van die casus, maar onvoldoende om die beslissing ook in casu niet van toepassing te achten. De status quo in de vorm van eerdere jurisprudentie is de norm. Wie de Hoge Raad het betreden van een hellend vlak verwijt, begint een *uphill fight*, want hij verzet zich tegen geldend recht!

Het hoogste rechtscollege en zijn belangrijkste adviseur benaderen de Kelly-zaak als een casus, een juridische puzzel. Eén keer stapt de HR uit zijn rol van juridische puzzelaar:

‘Ter voorkoming van misverstand wordt in dat verband nog opgemerkt dat het feit dat de geboorte van een ernstig gehandicapt kind in het vorenstaande impliciet als ‘schade’ is aangemerkt, vanzelfsprekend geen oordeel inhoudt t.a.v. de waarde van het kind als persoon of van zijn bestaan, en nog minder betekent dat het leven van Kelly als schadepost wordt aangemerkt.’

Men dient zich van tevoren goed te realiseren dat de mogelijkheden van een rechter beperkt zijn, indien men besluit zo’n maatschappelijk omstreden en ethisch gevoelige zaak door te zetten tot en met de Hoge Raad. Kelly en haar ouders hebben de zaak gewonnen, maar de winst wordt uitbetaald in juridische valuta.

Kottenhagen zegt dat het de ouders van Kelly niet om het geld gaat.²⁵ Zij wilden, net als een van de vrouwen in de Organon-zaak, slechts erkenning, met een excuus hadden ze ook genoeg genomen. We zullen afwachten of de ouders van Kelly het bij deze juridische victorie laten.

Martin Buijsen is in zijn eerder aangehaalde commentaar in het *NJB* nogal teleurgesteld in de droge benadering van de Hoge Raad. Vranken is ook nogal kritisch over het verhullend argumenteren in het vermogensrecht door de

Hoge Raad, die vaak niet expliciet ingaat op rechtspolitieke keuzes.²⁶ Ook ik ben voorstander van een ruimhartiger erkenning van de politieke rol van de hoogste rechter.²⁷

Er zijn echter ook rechtstheoretici die een minimalistische benadering voor de ultieme rechterlijke wijsheid houden.²⁸ Juist door de levensgrote vragen onbeantwoord te laten en zich te focussen op de juridisch technische dimensie laat de rechter de nodige ruimte voor het voortgaand maatschappelijk debat.

Een soortgelijke redenering wordt gevolgd door de Duitse rechtssocioloog Niklas Luhmann. In zijn klassieke boek *Legitimation durch Verfahren* laat hij zien hoe gedurende de juridische procedure de maatschappelijke, ethische en sociale complexiteit van het probleem gereduceerd wordt tot een beperkt aantal rechtsvragen, via de fuik van bewijsopdrachten, procedureregels en de inpassing in het bestaande positieve recht. Ironisch geformuleerd: 'Voor onoplosbare problemen, moeten oplosbare in de plaats komen.'

De kracht van juridische procedures is dat partijen een bindende beslissing krijgen in een concreet geschil. De aard van de procedure brengt echter met zich mee dat de uitkomst van de procedure een juridisch antwoord is op een door de (advocaten en de) rechter geherformuleerde vraag is. Het rechtssysteem is in de woorden van Luhmann 'cognitief open maar operationeel gesloten': van buiten komende informatie wordt slechts door het rechtssysteem verwerkt als het herkenbaar is in juridische termen, in casus van het onrechtmatige daadrecht. Nieuwe vragen worden ingepast in het bestaande systeem en maatschappelijke verandering is moeilijk waar te nemen door het quasi-neutrale begrippenkader.²⁹

Veel van de achterliggende vragen en belangen worden door de uitspraak van de rechter niet geraakt. Het juridische antwoord is noodzakelijkerwijs beperkt tot de juridische rationaliteit. De rechtsfilosoof, de ethicus en de rechtzoekende burger die meer wil weten wat de Hoge Raad

vindt van *wrongful life*-vorderingen, is gedwongen een spoedcursus onrechtmatige daadrecht te volgen.³⁰

Rechtspolitieke relevantie van het civiele aansprakelijkheidsrecht

De Hoge Raad en zijn adviseur doen er alles aan om de Kelly-zaak als een gewone aansprakelijkheidsvraag af te doen.³¹ Men bezigt aan de Paleisstraat, waar de HR gevestigd is, geen grote woorden en men betreft geen expliciete ethische stellingen, men borduurt kalm en consistent voort op eigen werk.

In zijn eerder genoemde analyse van de uitspraak van de HR besluit Buijsen met de wens dat de wetgever handelend optreedt, net zoals in Frankrijk en in het Verenigd Koninkrijk. In de brief van staatssecretaris Ross – mede namens minister Donner – van 13 mei 2005 blijkt echter dat de regering niet van plan is om maatregelen te nemen, omdat de HR-uitspraak past in het regeringsbeleid.

Ondanks de depoliteiserende aanpak van de Hoge Raad kan moeilijk ontkend worden dat de onrechtmatige daad intussen een heel geschikt vehikel geworden is om rechtspolitieke vraagstukken aan de rechter voor te leggen. In de woorden van de jurist en hoogleraar T. Koopmans:

‘De actie uit onrechtmatige daad wordt langzamerhand geschikt geacht om elk onopgelost maatschappelijk vraagstuk, ongeacht de aard daarvan, aan het oordeel van de civiele rechter te onderwerpen. Er is altijd wel een ideële organisatie te vinden die als eisen partij zal optreden: de landelijke vereniging Blijf van mijn lijf in geval van vrouwonvriendelijke publicaties (NJ 1996, 346), de Stichting Rechtenvrouw bij bezwaar tegen wetgeving inzake limitering van alimentatie (NJ 1997, 434, de stichting Miljoenen zijn tegen als het om de opslag van kernafval gaat (NJ 1998, 656 (...)) Het is niet onmogelijk dat het hier om een structurele ontwikkeling gaat. Er zijn nogal wat

actievoerders die de rechter zien als appèlinstantie van politieke beslissingen; en de jurisprudentie geeft soms voet aan die veronderstelling. In Duitsland is deze ontwikkeling verder voortgeschreden. Het Constitutionele Hof is volgens de rechtssocioloog Blankenburg bezig zich via de Verfassungsbeschwerde te ontwikkelen tot '*Nebenbühne der Politik und Klagemauer der Bürger*'. De HR staat, denk ik, een soortgelijk lot te wachten wanneer de huidige ontwikkeling van het onrechtmatige daadsrecht zich doorzet.³²

De Hoge Raad gaat in dit geval weer onverstoorbaar door met het beschermen van het slachtoffer en andere zwakke partijen, en wederom verschaft het leerstuk van de onrechtmatige daad het vocabulaire. Dit alles vertroebelt de blik op het rechtspolitieke karakter van de uitspraak, maar het lijdt geen twijfel dat de Hoge Raad de zijde van het slachtoffer kiest. Hij toont zich bezorgd over de kosten die voortvloeien uit de medische fout en de Raad beschermt Kelly voor het geval dat haar ouders niet in staat mochten zijn de kosten te dragen, door haar een eigen rechtsvoordring tegenover het ziekenhuis toe te kennen.

De Minister van Justitie maakt zich zorgen over de al maar uitdijende aansprakelijkheden, maar het blijkt niet eenvoudig om op dit gebied beperkende wetgeving in te voeren. Op het gebied van het burgerlijk recht lijkt het wel of de rechter het laatste woord heeft. De wetgever stuit hier op de 'onaantastbaarheid' van het civiele recht.

Monetarisering van menselijke verhoudingen in de risicomaatschappij

'Alles van waarde is weerloos', zegt de dichter Lucebert, maar de verzekeringslogica brengt met zich mee dat alles op geld waardeerbaar is. Het waarderen van mensenlevens in termen van geld, boezemt velen weerzin in, maar is in de letselschadepraktijk volkomen geaccepteerd.

De berusting van Job op de mestvaalt en het calvinistische adagium 'niet klagen, maar dragen' verliezen aan zeggingskracht in de hedendaagse risicomaatschappij, waarin een claimcultuur aan het ontstaan is. Hiermee wordt het verschijnsel bedoeld dat de burger niet in geleden schade als gevolg van rechtmatige of onrechtmatige daden berust, maar zich verweert en probeert de schade op anderen te verhalen. De grote (verzekerde) collectiviteiten zijn daarvoor dankbare doelwitten, bijvoorbeeld ziekenhuizen.

Deze cultuur wordt ingegeven door een streven naar totale rechtvaardigheid. In de Amerikaanse samenleving bestaat een toenemende verwachting dat schade wordt vergoed. De traditionele barrières voor aansprakelijkheidsstelling zijn verdwenen. Er ontstaat een *general expectation of compensation*,³³ hetzij in de vorm van particuliere of sociale verzekering, hetzij door middel van een procedure. In Europa gold lange tijd de staat als vangnet, maar nu sinds het begin van de jaren 80 de overheid zich terugtrekt, komen particuliere verzekeraars nadrukkelijker in het vizier van de calculerende burger die schade heeft geleden en vergoeding zoekt. Over de mate waarin er reeds thans in ons land al daadwerkelijk een Amerikaanse claimcultuur heerst, lopen de meningen uiteen. Eshuis heeft laten zien dat de omvang van de claims bij de rechtbanken niet spectaculair gegroeid is.³⁴

Ongelukken worden in onze gesecculariseerde technologische samenleving steeds minder als *Acts of God* beschouwd, en steeds meer als een menselijke aangelegenheid. Ons bestaan verandert van fatum in factum, zoals Kees Schuijt het eens bondig heeft samengevat, en dat geldt ook voor het menselijk lichaam.³⁵ Het op geld waarderen van lichaamsdelen is in de verzekeringswereld vrij ver doorgevoerd. Er bestaan tabellen voor alle mogelijke aandoeningen en het verlies van lichaamsdelen. Ook de waarde van mensenlevens kan tegenwoordig vrij nauwkeurig worden uitgedrukt in verdien capaciteit en levens-

verwachting.

Tegenover de verzekeraars ontwikkelt de letselschadeadvocatuur zich op dit terrein als een soort *countervailing power* ten behoeve van slachtoffers.

De Orde van advocaten wil gaan experimenteren met *no cure no pay*, vooral in de sfeer van de letselschadepraktijk. De voorstanders van deze beloningswijze menen dat zo de toegang tot het recht wordt vergroot, maar de tegenstanders wijzen op het gevaar van het ontstaan van een claimcultuur,³⁶ en minister Donner heeft het experiment tegengehouden.

Vermeldenswaard ten slotte is daarom het Tilburgse project van Maurits Barendrecht c.s.,³⁷ die probeert om op een niet conflictueuze, op gemeenschappelijke doelbereiking gerichte manier tot alternatieve vormen van geschiloplossing in de letselschadepraktijk te komen. De onderzoekers ontwikkelen samen met belanghebbenden protocollen, *mediation*-praktijken, zelfregulering en normeringmodaliteiten als mogelijk alternatief voor het onzekere, kostbare en nogal willekeurig vechtmodel van de civiele procedure. Als dit project slaagt, zou een echt modern Nederlands polderantwoord op de claimcultuur zijn gevonden. Het laatste nieuws is echter dat de letselschadeadvocaten niet meer mee doen.³⁸

AFRONDING

Ik heb in het voorgaande geprobeerd de Kelly-zaak maatschappelijk te duiden. Mijn conclusie is dat de Hoge Raad de zaak op een typische Nederlandse, dat wil zeggen pragmatische wijze heeft aangepakt. Dat is een ontzuhteren- de vaststelling na de opwinding en de hooggespannen verwachtingen die aan de uitspraak vooraf gingen.

Er is veel meer te zeggen over *wrongful life*-vorderingen dan ons hoogste rechtscollege eind maart heeft gedaan en misschien ook wel heeft kunnen doen. Zaak C 03/206 HR,

het dossiernummer van Kelly bij de Hoge Raad, is gesloten, maar het maatschappelijk debat gaat door.

NOTEN

- 1 De tekst is een bewerking van de voordracht die gehouden werd op het *wrongful life*-symposium, dat op 20 mei 2005 plaatsvond aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.
- 2 Zie *Washington Post*, march 21 2005, Page A01, 'Congress Passes Schiavo Measure. Bush signs Bill giving U S Courts Jurisdiction in case of Florida Woman'.
- 3 J.P. Wils, 'Ethiek biedt nog vele tinten grijs', in: *Trouw* 30 maart 2005.
- 4 S.C.J.J. Kortmann, *Geld voor leven. Schadevergoeding voor 'niet beoogd' leven*, diesrede KU, Nijmegen 2003.
- 5 E. Hakkenes, 'Medisch ethicus wil verbod op wrongful life claims', in: *Trouw* 22 maart 2005, zie ook P. Beishuizen, 'Verbied claims op onterecht leven', in: *Trouw* 24 maart 2005.
- 6 E. Rosenberg, 'Patiënten dienen meer claims in', in: *NRC Handelsblad* 26 maart 2005.
- 7 K. Zandbergen, 'Vrouwen klagen maker en arts aan', in: *NRC Handelsblad* 13 april 2005.
- 8 C.J.M.M. Stolker en M. P. Sombroek-van Doorn, 'De *wrongful life*-vordering: schadevergoeding of euthanasie', in: *NTBR* 2003/9, p. 496-506 geven een mooi overzicht van de verschillende discussies.
- 9 M. A.J.M. Buijsen, 'Over de toewijzing van de wrongful life-vordering in de zaak Kelly', in: *NJB* 2005/16, p. 835-840.
- 10 *NRC Handelsblad* 28 april 2005.
- 11 W. Luyendijk, 'Pillenroulette', in: *NRC Handelsblad* 26 maart 2005, p. 35 en 'Postcodezorg moet tot het verleden gaan behoren', in: *NRC Handelsblad* 30 juni 2005.
- 12 I. Bolt, M. Schermer en S. van de Vathorst, 'Mensen heb-

- ben wel recht op een ongezond leven', in: *NRC Handelsblad* 29 april 2005.
- 13 J.M. Piret, 'De juridisering van menselijke relaties en de legitimiteit van wrongful birth en wrongful life claims', in: E. Brugmans en M. Buijsen (Red.) *Krakend recht en verharde moraal. Maatschappelijke ontwikkelingen en hun invloed op recht en moraal* (Nijmegen 2004), p. 199.
 - 14 Zie de website www.Lofderonvolmaaktheid.nl waar vanuit de christelijke ethiek tal van beschouwingen worden gegeven over de waarde van het leven.
 - 15 Zie ook R. de Gier, 'Sprekend zijn ouders', in: *VPRO-gids* 16 mei, p. 44.
 - 16 J.H. Nieuwenhuis, 'Hellend vlak. Kelly en de claimcultuur', in: *NJB* 2003, p. 1380-1382, onder verwijzing naar de via Google te traceren Sharon Ducachenau.
 - 17 A.w. (noot 13), p. 185.
 - 18 P. Westerman, 'The moralist. A conversation with John Harris about bio-ethics', in: *R & R* 2005/1, p. 46 e.v., het citaat is te vinden op p. 53.
 - 19 'Waarom is bij Kelly geen euthanasie toegepast?' was de vraag van een huisarts uit de zaal tijdens het symposium op 20 mei.
 - 20 V. Provoost et al., 'Medical end-of life-decisions in neonates and infants in Flanders', in: *The Lancet* 2005/9467, p. 1315-1320.
 - 21 M. Oostveen, 'Beslissen voor baby is ook barmhartig', in: *NRC Handelsblad* 8 april 2004.
 - 22 Zie ook het themanummer van *Recht der werkelijkheid* 'Regulating physician negotiated Death' (Albert Klijn et al., eds.) 2001.
 - 23 M.J. Trappenburg, *Soorten van gelijk. Medisch ethische discussies in Nederland*, diss. Leiden 1993.
 - 24 HR 21 februari 1997, *NJ* 1999, 145 met nt Brunner
 - 25 Interview door F. Boose, 'Arrest in zaak Kelly is moedig en rechtvaardig', in: *Staatscourant* 24 maart 2005.
 - 26 J.B.M. Vranken, Verhullend argumenteren in het vermogensrecht, in: *R & R* 2004/1, p. 9-39.

- 27 N. Huls, *Rechter, ken uw rechtspolitieke positie!*, diesrede EUR, Rotterdam 2004.
- 28 C.R. Sunstein, *One case at a time. Judicial minimalism on the Supreme court*, Cambridge 1999.
- 29 N.J.H. Huls & H.D. Stout (red.), *Reflecties op reflexief recht*, Zwolle 1992.
- 30 Zie bijv. T. Hartlief, 'Hollandse toestanden: de Hoge raad over *wrongful life*', in: *NTBR* 2005/6, p. 232-248.
- 31 Vgl ook C. Stolker in het *Advocatenblad* van 13 mei 2005, p. 343-344: 'Dit is een gewone schadevergoedingszaak'.
- 32 In zijn noot onder het arrest over de inzet van kernwapens HR NJ 2001, NJ 2002, 217, geciteerd door E. du Perron, 'Genoegdoening in het privaatrecht', Preadvies NJV 2003, p. 151-152
- 33 L. Friedman, *Total Justice* (New York 1992), p. 91.
- 34 R.J.Eshuis, 'Claims bij de rechtbank', in: *WODC, serie Onderzoek en beleid* nr 209, Den Haag 2003.
- 35 C.J.M. Schuijt, *Tegendraadse werkingen. Sociologische opstellen over de onvoorziene gevolgen van verzorging en verzekering* (Amsterdam 1995), p. 24-25.
- 36 Zie mijn debat met de deken van de Orde van advocaten Brouwer, in: *Advocatenblad* 2003, p. 640-644.
- 37 M. Barendrecht c.s., 'Project Procedurele normering personenschade', Tussenrapport december 2004.
- 38 Zie J. Bouma, 'Ruzie over afwikkeling van letselschade-zaken', in: *Trouw* 23 juni 2005, zie ook *Trouw* van 4 juli 2005, 'Code letselschade zonder advocaten'.